

TOEN WEGENWERKEN OP DE POEL EN SINT-MICHIELSPLEIN EEN STUK VER VERLEDEN BLOOTLEGDEN

Op 31 augustus 1987 schreef een Gentse krant dat, met de geplande werken in het vooruitzicht, de bewoners en middenstanders van Brugsepoortstraat, Hoogstraat, Poel en Sint-Michielsstraat, "barre tijden" te wachten stonden. Weinig prettige vooruitzichten; maar zo viel het toch uit.

De wegen- en rioleringswerken waarvan gezegd werd dat ze de belangrijke invalsweg naar het Gents stadscentrum zouden herscheppen in een "zegen" voor auto's, fietsen, trolleys en al wat gaat en rolt en die al sedert september 1987 de Brugsepoortstraat hadden omgewoeld om daarna, vanaf januari, ook de Hoogstraat te beroeren, bereikten begin maart 1988 de Poel. Vroeger dan voorzien in het door de stadsdiensten rondgedeeld tijdsschema, werden op deze plaats de werken aangevat.

Het liep er allemaal nogal hard van stapel. Benevens het lawaai van de mechanische tuigen, die eerst de oude en overbodig geworden tramsporen aanpakten en verwijderden en daarna een aanvang maakten met het opbreken van de kasseien, stelden de bewoners van de Poel, de morgen van 10 maart bij nader toezicht vast, dat het plein, aan de kant van de Oude Houtlei, Ramen, Drabstraat en Sint-Michielsplein voor alle verkeer, ook het lokale, was afgesloten. Zonder enige voorafgaande verwittiging en mede door een absurde verkeersregeling werd de Poel ineens ontoegankelijk gemaakt, alhoewel dit aan geen absolute noodzaak beantwoordde.

Van de geruststelling, die ook in de loop van een op 27 augustus 1987 ten stadhuize voorafgaandelijk gehouden en druk bijgewoonde voorlichtingsvergadering werd verstrekt, nopens een zo groot mogelijk behoud van de bereikbaarheid en de toegankelijkheid van de panden, kwam niet veel in huis. De Poel was plots volledig geïsoleerd, met alle nadelige gevolgen vandien voor de bewoners en de aldaar gevestigde zaken en diensten.

Errees bij de betrokkenen heel wat misnoegdheid. Er kwam protest, ook schriftelijk, niet alleen omwille van de manier waarop de zaken door de verantwoordelijke instanties aangepakt werden maar evenzeer terwille van het onbegrip voor de moeilijkheden en de problemen waarmee de mensen op de Poel te kampen hadden. Het had ook anders gekund, zelfs met inachtneming van wat de gang van de werken noodzakelijk maakte. Maar neen, men had duidelijk voor de moeilijkste oplossing gekozen. En wat de mensen nog het meest dwars zat was, dat sommigen van diegenen, die ter plaatse voor de verkeersregeling moesten instaan, het de omwonenden nog lastiger maakten dan wel nodig was. Het leidde zelfs soms tot echt potsierlijke situaties, die destijds in een revue in de Minard op hun plaats zouden geweest zijn. Toch waren er gelukkig nog enkele "verkeersregelaars", die het gezond verstand lieten spreken maar talrijk waren ze niet.

De Poel zat deerlijk in nesten. Wie er woonde, werkte of er om een of andere reden moest zijn, weet hoe moeilijk het in die dagen was om het plein te bereiken of er iets te verrichten, om er iets te brengen of iets te komen halen.

De kasseibestrating werd volledig uitgebroken en weggehaald en na verloop van dagen bleef er alleen nog een breed stuk omgewoelde aardeweg over, met putten, kuilen, grachten en, bij slecht weer, plassen water en poelen. Het woord kon niet beter passen. De Poel was weer tot zijn oorspronkelijke staat teruggekeerd. "Barre tijden", de krant had overschot van gelijk.

Men kon maar met veel moeite de overkant van de straat bereiken. Er waren er, vooral onder de ouderen, die bij die poging in moeilijkheden geraakten en halverwege bleven steken. Kinderen daarentegen ploeterden met veel plezier in de aarde en huppelden "over berg en dal".

Er speelden zich ook typische tafereeltjes af en er zouden wel een paar bladzijden psychologie te schrijven zijn over de manier waarop men zich in een dergelijke situatie soms gedraagt. In ietwat primitieve omstandigheden en wanneer de mens in zijn dagelijkse gewoonten gestoord wordt, loopt hij nogal gauw verloren, geraakt hij ook gemakkelijk gefrustreerd en vervalt hij in een ander gedragspatroon. Zelfs bij zo'n kleine voorvallen leert men de mensen maar ook zich zelf wat beter kennen.

Het werd nog moeilijker toen de al smalle voetpaden nog werden uitgebroken ook. Zij, die liever de kans niet liepen om hun benen te breken, bleven zoveel mogelijk uit de buurt weg. Voor de zaken, die op de Poel en in de Sint-Michielsstraat gevestigd waren, was het allesbehalve een voorspoedige tijd. Een deel van de cliënteel bleef achterwege. Er was gebrek aan doelmatige organisatie en aan begeleidende maatregelen vanwege de overheid. Dat deed de irritatie en de frustratie nog toenemen. "Barre tijden voor de middenstand" had de krant voorspeld en zo viel het ook uit.

Ondertussen werd er altijd maar onverdroten verder en dieper gegraven en werden de ingewanden van de Poel voor een groot deel blootgelegd. Leidingen, afgedankte naast andere nog in dienst, buizen, kabels, oude rioleringen, gebrekkige aflopen en verouderde aansluitingen kwamen te voorschijn. "Zo oud als de straat" zegt men soms en men kon zich nu van de juistheid van het spreekwoord rekenschap geven. Maar niet alleen dat. Wanneer op een van de oudste plaatsen van Gent, waar de geschiedenis zich gedurende eeuwen stevig vestigde, graafwerken worden uitgevoerd, leidt dit natuurlijk ook wel eens tot verrassende vondsten, ook al hadden de bouwvakkers alleen maar oog voor het bouwvakkundige en niet voor het archeologische. Maar uit het een volgt soms het andere.

En zo gebeurde het ook. Op dinsdag 22 maart 1988, in de namiddag, stuitten de arbeiders, die op de Poel een brede en diepe gracht aan het graven waren voor de riolering (richting Poel naar Ramen toe), ter hoogte van het huidig nr. 14, daar waar zich thans de ingang bevindt van de Administratie der Directe Belastingen, op een 5 à 6 meter van de huidige straatwand, in de ondergrond op een soliede

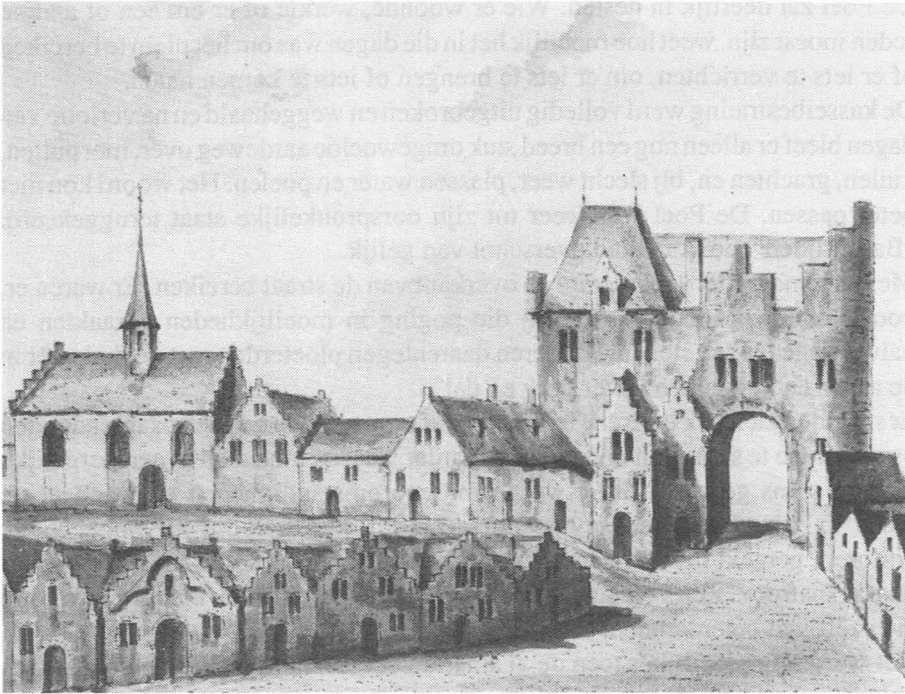

Fig. 1. De Poel : Torrepoort en Schokkelbroersvestje. Een aquarel van A. Van den Eynde (1852) naar het Stadspanorama van 1534. Atlas Goetghebuer SAG.

rotsachtige massa, bestaande uit grote stukken blauwe Doornikse leisteen, aan elkaar gemetst met kalkmortel.

Consternatie bij de bouwvallers, die zo'n omvangrijke hindernis, waar hun graafmachine tevergeefs haar tanden poogde in te zetten, niet hadden verwacht. Ze wisten echt niet goed voor wat ze stonden en moesten werkelijk machteloos toekijken. Neen, beton was het niet, maar even hard wél. Geen doen aan met het gewoon graafmateriaal, geen stuk af te krijgen. Krachtwoorden hielpen niet. Er zouden duidelijk andere middelen moeten aan te pas komen maar eerst zouden ze toch overleg plegen met de werkleider en deze laatste op zijn beurt met de verantwoordelijke diensten.

Toch eigenlijk geen verrassing voor wie de geschiedenis van de Poel kent en weet wat er daar ooit gestaan heeft. De plaats waar de steenmassa zich bevond, de aard en het massief karakter ervan lieten er niet veel twijfel over bestaan dat de niets vermoedende gravers waren terecht gekomen op een deel van de nog aanwezige grondvesten van een van de torens van de destijds aldaar gelegen Torrepoort.

De Torrepoort, Torenpoort (Porta Turris), Turrepoort, ook Torhoutpoort en Drongenpoort genoemd, was ooit een van de oudste, grootste en stevigste poorten van Gent. Het was een dubbele poort, gebouwd op het einde van de twaalfde eeuw, waarschijnlijk rond 1190, waarvan het ene gedeelte, dat bestond

uit twee zware ronde torens, versierd met mooie beelden, aan de overkant van de Houtlei stond, dus over de gracht, terwijl het ander gedeelte gelegen was aan de kant van de Poel.

Torrepoort, Posteernepoort, Zandpoort en Wijkhuis beheersten de hoge omwallings- en vestingmuur ter versterking van de Houtleigracht. Over het juiste tijdstip waarop deze Gracht zou zijn gegraven, lopen de meningen uiteen. Johan Decavele schrijft dat de gracht ongeveer terzelfder tijd als de Ketelvest, de Leertouwersgracht en de Ottogracht, zeker vóór 1190 en waarschijnlijk al omstreeks 1100 werd gegraven. Volgens J.J. Steyaert was de gracht er reeds in 964. Bij Fr. Blockmans lezen we dat het een traditie is, het graven van de Ketelvest, begrenzing tussen het domein der St. Pietersabdij en het portus, en mogelijk ook het trekken van de Houtlei, die de St. Michielswijk op grond van St. Baafs omsloot, in de tweede helft der XIe eeuw te situeren. Het gehele systeem omgordde de Sint-Michielswijk (eerste uitbreiding van de middeleeuwse stadskern over de Leie - Overleie - in de 10de eeuw) en vormde de westelijke verdedigingsgordel (watergordel) van de stad.

Wat men nu op de Poel te zien kreeg, een stuk massieve fundering, die tot ongeveer vier meter diep in de grond stak, liet toe zich een idee te vormen over de stevigheid van de Torrepoort, zoals die op verschillende plaatsen beschreven wordt en op oude tekeningen, gravures en aquarellen afgebeeld staat, onder andere op de aquarel van A. Van den Eynde (1852), naar het stadspanorama van 1534, Atlas Goetghebuer, SAG, een indrukwekkend en bijzonder geheel, op zich zelf al een vesting, Fig. 1.

Ik vertelde aan een van de werklieden en aan een paar omstaanders om wat het waarschijnlijk ging en toen later een werkleider ter plaatse kwam kijken, vertelde de bouwvakker hem simpelweg, naar mij verwijzend, : "Kijk, die daar heeft gezegd dat het iets is van de oude Belgen" (sic).

Het was slechts met veel moeite en geduld en met speciaal materiaal dat men er in de daarop volgende dagen in slaagde om doorheen de rotsachtige blokken blauwe steen te boren en zo de stukken te verwijderen. Fig. 2.

Dat het in de loop der eeuwen reeds ontzaglijk veel inspanningen en werk gekost had om de Torrepoort klein te krijgen, hadden anderen, lang vóór de huidige slopers, al ondervonden.

De afbraak van de Torrepoort en haar torens gebeurde op verschillende tijdstippen. De data, die door de diverse auteurs worden aangegeven, stemmen niet altijd overeen maar allen zijn het er wel over eens dat, telkenmale men er de hand aan sloeg, het een bijzonder zware karwei was. Soms moest men de poging zelfs opgeven. Inderdaad, toen Keizer Karel in 1540 het bevel gaf om samen met de Zandpoort en de Posteernepoort ook de Torrepoort te ontmantelen, moest men ervaren dat dit veel gemakkelijker gezegd was dan gedaan en zag men zich genoopt om na enige tijd die poging te staken. De Torrepoort had toen ongetwijfeld aan haar buitengewone stevigheid te danken dat ze gespaard bleef.

Er dient evenwel opgemerkt dat reeds sinds de 14de eeuw de poort haar nut en

Fig. 2. Men moest speciaal materiaal aanwenden om de massieve fundering van de Torrepoort klein te krijgen - 1988.

haar functie in het verdedigingsstelsel verloren had.

De heer M. Labyn (in "Ghendtsche Tydinghen", 1987, 16de jaargang nr. 2, blz. 100) verwijst naar een tekst, door de heer Goetghebuer overgenomen uit de "Messenger des sciences historiques de Belgique" anno 1843, waarin gezegd wordt "dat één der torens moest afgebroken worden in 1561 om het materiaal te bezigen voor de bouw van een sluis aan de Sassevaart".

In "Gent van den oudsten tijd tot heden" (zevende deel, blz. 268) maakt Fr. De Potter melding van een afbraak in 1563 waarbij de beelden, die op twee der torens voorkwamen "sathieren ende dergelijcke poëterie", op het huis de Keurkamer van den haring werden geplaatst. Hij voegt eraan toe dat de andere poort, die dichter bij de Poel stond, zo kloek was dat, wanneer men ze in 1599 wilde afbreken, dit werk een geheel jaar arbeid kostte.

Het duurde tot de helft van de vorige eeuw vooraleer de Torrepoort of tenminste de delen, die er nog van overbleven, volledig werden afgebroken. Tot dan was in ieder geval één der torens behouden gebleven. In de 19de eeuw belemmerde het nog resterend deel van de Torrepoort echter meer en meer het verkeer op de Poel en maakte het de doorgang te nauw. Zo werd een ingreep onvermijdelijk. Bij sommige auteurs zoals J.J. Steyaert, De Potter en Fris lezen we dat de poort of de nog overblijvende toren gesloopt werd in 1840-1841. Meer achterwaarts werd dan een rij woningen gebouwd. Anderen, zoals Decavele en Labyn, schrijven dat de poort gesloopt werd in 1852 en eerstgenoemde voegt eraan toe dat dit geschiedde met het oog op een bredere verbinding tussen de Poel en de Hoogstraat.

Na het dempen van de Houtlei in 1899 werden op de Poel de huizen aan weerszijden gesloopt. De Poel werd in 1904 verbreed en de rooilijn van de huizen werd gelijk gebracht met die van de Hoogstraat.

Later kwamen bij wegenwerken of bij bouwwerken op de Poel nog delen van de overgebleven funderingen van de Torrepoort te voorschijn. De bouwvakkers, die in 1965 op de Poel een nieuw burelencomplex optrokken op de plaats waar voorheen een aantal mooie herenhuizen stonden, die bij die harde ingreep jammer genoeg sneuvelen, ondervonden op hun beurt hoe stevig de torens van de vroegere Torrepoort wel in de grond staken. Reeds op dat ogenblik had ik een deel van de oude grondvesten zien blootleggen zodat het mij in maart 1988 niet verwonderde wanneer ik op ongeveer dezelfde plaats nogmaals overblijfselen van een eeuwenoud verleden zag opduiken. Ook nu had men dus weer met de resten van de oude stadspoort te maken en het was geen klein ding om ook die stukken op te ruimen. Als toegewijde verzamelaar heb ik enkele grote brokken van die Doornikse steen, voortkomend van de grondvesten, gerecupereerd en bewaard.

In maart 1988 heb ik ook kunnen vaststellen, dat onder de nieuwsgierigen die op de Poel een kijkje kwamen nemen en hun verwondering uitten over de buitengewone stevigheid van de blootgelegde constructie, er eigenlijk maar weinigen waren die iets afwisten van het bestaan van de vroegere Turrepoort. Toch wensten de meesten onder hen om er iets meer over te vernemen en waren enkelen geïnteresseerd in lektuur over het onderwerp. Ik heb hen die dan ook aangewezen.

Behalve de naam van een mooi en schilderachtig steegje, dat uitmondt in de Hoogstraat, de "Turrepoortsteeg", herinnert niets in de omgeving nog aan het feit dat zich op de Poel ooit een der oudste en grootste stadspoorten van Gent bevond. Het steegje heette voorheen "Pensstraatje" maar om dubbel gebruik en verwarring te voorkomen met de "Pensmarkt" en met de "Penssteeg", die eertijds in de Drabstraat uitmondde, werd de naam gewijzigd in "Turrepoortsteeg", zodat op die manier dan toch in de onmiddellijke omgeving herinnerd werd aan die indrukwekkende poort. Een gelukkig initiatief.

In de loop der eeuwen werd het steegje in kwestie, met de uitlopers die het toen

Fig. 3. Poel, naast de overblijfselen van de funderingen van de Torrepoort : een deel van een muurconstructie in rode baksteen met een opgaand stuk in blauwe hardsteen.

had naar de Houtlei en naar de Holstraat, in de Stadsrekening en in andere bescheiden aangeduid onder verschillende benamingen. Het is Fr. De Potter, die er aan enkele herinnert : "Coyers steghe" 1339-1340; "Koysteghe" 1414-1415; "Coeyestrade" 1456-1457; "Koestege" 1524; "Mirakelstrate" 1502-1503; "Rakestraetkin" 1530; "Cruepelsteghe of Cruepelsteexken" 1600-1601; "Vuulsteghe" tot zelfs "den Zeerdsac" en nogal plastisch uitgedrukt... "den Contentast" 1484-1485; en ook nog "Couversteghe". Het was daar een echte doolhof van steegjes en eindjes van stegen. In het begin van de 15de eeuw werd het Pensstraatje aan één kant afgesloten.

Naast het resterend stuk van de grondvesten van de vroegere Turrepoort en eveneens ter hoogte van het huidige nr. 14 maar iets dichterbij de straatwand

toe en ermee evenwijdig lopend, zagen we een deel van een oude muurconstructie in rode baksteen met aan de uitkant een opgaande afwerking in blauwe steen. Fig. 3. Ging het om overblijfselen van de voormalige Torrepoort zelf of om stukken van de funderingen van huizen, die tegen de Torrepoort aanleunden of er later gebouwd werden? Het zou niet helemaal in tegenstelling zijn met wat men ziet op afbeeldingen van de Torrepoort maar het is toch moeilijk om er met zekerheid op te antwoorden. Het is wel twijfelachtig dat het afkomstig zou zijn van de oude Torenpootbrug, die even oud was als de Torens en die, volgens De Potter en Fris, in 1862, en volgens Labyn in 1865 werd verbreed en steeds volgens laatstgenoemd auteur in 1882 werd hersteld en in 1903 gesloopt.

Nog steeds aan de noorderkant van de Poel, ter hoogte van het hierboven vermeld burelencomplex maar dichterbij de hoek van de Drabstraat toe, viel de aanwezigheid te noteren van overblijfselen van een vrij grote muurconstructie in baksteen, schuinlopend en de doorgang van de straat vernauwend naar de Torrepoort toe.

Aan de hoek Ramen/Hoogstraat, kant van de Hoogstraat, kwamen eveneens stukken fundering in Doornikse steen voor en iets voorbij het kruispunt zaten nog vrij grote overblijfselen van een constructie in baksteen.

Ter hoogte van de hoek Ramen/Poel heeft men gedurende dagen water weggepompt uit de ondergrond. Op de Poel kan zulks uiteraard geen verwondering wekken. Reeds toen in 1965 het hoger gemeld burelencomplex gebouwd werd, heeft men filters gestoken en gedurende lange tijd enorme hoeveelheden water uit de grond getrokken, wat trouwens voor een aantal gebouwen in de omgeving schadelijke gevolgen gehad heeft.

De benaming Poel ligt er natuurlijk niet om. Vele eeuwen geleden bevond er zich op die plaats een moerassig gebied dat een poel (stagnum) vormde; vandaar de benaming "Poel". Verder lag er een drabbige, drassige, slijkachtige massa, een "drab"; vandaar de benaming "Drabstraat". "Poel" en "Drabstraat" worden als benaming van plaats en straat reeds vermeld in teksten in het begin van de 13de eeuw; maar de Poel, als topografisch gegeven, was natuurlijk veel ouder. Hij werd gedempt bij het graven van de stadswal op het einde van de 12de eeuw.

Aan de zuidelijke kant van de Poel, ter hoogte van waar zich thans de panden nr. 9 en 10 bevinden, op ongeveer vier en een halve meter van de huidige straatwand, waren delen zichtbaar van constructies in baksteen, muren, die in twee gevallen haaks tegenover elkander stonden (funderingen, kelders) waarschijnlijk daterend uit de 15de eeuw. Steeds aan de zuidelijke zijde van de Poel maar meer naar de hoek toe met de Oude Houtlei, waren overblijfselen van kelderconstructies zichtbaar en in de nabijheid trof men ook resten aan van funderingen in Doornikse leisteen maar minder omvangrijk dan aan de hoek Poel/Ramen.

We vonden op de Poel gebakken vierkante rode tegels van het formaat 21 x 21 cm evenals enkele platte rode dakpannen. Verder troffen we bakstenen aan van diverse formaten : 27/26 x 13,5 x 6/7; 25/26 x 11,5 x 5/6 cm en van 24 x 11 x 5

cm. Vermits deze bakstenen o.m. ook voorkwamen in hopen aarde, die bij het graven door de machines werden opgehaald, was het niet altijd mogelijk nauwkeurig te bepalen vanwaar ze kwamen. In andere gevallen was het wel mogelijk.

Uit de ligging van de ter plaatse aangetroffen resten van constructies aan weerszijden van de Poel (noordelijke en zuidelijke kant) kan worden afgeleid dat deze laatste plaats toentertijd inderdaad veel smaller was. Een toch niet onbelangrijke vaststelling, die de bevestiging inhoudt van wat er over geschreven werd. Herinneren we er nog aan dat in 1840 de Torrepoort gesloopt werd omdat de doorgang voor het verkeer te nauw geworden was en dat in 1904 de Poel verbreed werd.

De Poel is een van de oudste en merkwaardigste plaatsen van Gent en blikst terug op een lange geschiedenis. Ook nu nog bevinden er zich aldaar een aantal zeer mooie en architecturaal waardevolle gebouwen uit de 17de, 18de en 19de eeuw, met heel fraaie gevels in verschillende bouwstijlen. Denken we o.a. maar aan het grote en zeer ruime 18de-eeuwse "Hotel de Nockere", voorheen "Hof van Wakken", gelegen aan de Oostzijde van het plein, waar in de loop der tijden zoveel illustere personen verbleven : Filips II; Keizer Karel in 1556; Willem van Oranje in 1576-77 en '78; jonker van Hembyze in 1583; in 1678 graaf de Montbron; in 1681, de Prins van Parma, Spaans legeraanvoerder, om er maar enkele te noemen. Daar zijn verder ook : het mooi herenhuis in Lodewijk XIV-stijl, waar vroeger de school Sint-Louis van de "Dames van het Christelijk Onderwijs" gevestigd was; de elegante en sierlijke Vlaamse-Renaissance-gevel; het "Hotel van Saceghem" met zijn zeer schone gevel in Lodewijk XVI-stijl, op de scheiding van Poel en Drabstraat. Al die gebouwen hebben hun eigen, rijke geschiedenis. Er staan ook een paar herenhuizen met neoklassicistische gevel, naast panden van meer recente datum waarvan sommige dateren uit het begin van deze eeuw. Ook die dragen bij tot de architecturaal fraaie omgeving. Het was ook op de Poel dat zich destijds het schilderachtig Schokkebroersvestje bevond langswaar men toegang had tot de kapel van het oud klooster der Alexianen, ook Cellebroeders geheten, "de grauwe broederkins up de Veste", aldaar reeds gevestigd sinds het begin van de 14de eeuw; de kapel met het sierlijk spits torentje, een typisch stukje 18de-eeuwse bouwkunst. Op de plaats waar zich destijds het klooster der Alexianen bevond, staat nu het St. Amandus-Instituut. Het Schokkebroersvestje verdween in 1904.

Wat leverde de ondergrond op de Poel nog op aan vondsten benevens hetgeen we reeds vermeldden?

Moet er worden aan herinnerd dat het, wegens de aard van de werken en het tijdsschema, gesteld voor de uitvoering ervan, niet gegeven was veel tijd te besteden aan het speurwerk. De grachten en putten bleven niet lang openliggen en men moest zich tevreden stellen met een vluchtig bezoekje aan de gegraven kuilen - daar waar dat mogelijk was - en met het zoeken en tasten in de door de graafmachines opgehaalde aarde.

We troffen scherven van ceramisch materiaal aan, diverse stukken van rood en bruin gebruiks aardewerk, afkomstig van kruiken en potten; een stukje fijnere faïence, wit met blauwe tekeningen en motieven en een vrij groot stuk van een mooie, kleine witte kom. Verder vonden we enkele stukken witte marmer waarvan twee een afgeronde zijde vertoonden; ook een stuk bewerkte en uitgekapte blauwe hardsteen, waarschijnlijk afkomstig van het bovenste deel van een kolom; ook een stuk leisteen, rond van vorm, met een diameter van 10 à 12 cm en een dikte van 1,5 cm, net een kleine schijf; verder nog een soort bol in zandsteen, ietwat afgeplat aan twee kanten, met een diameter van 7/7,5 cm en een dikte van 5/5,5 cm. We vonden ook enkele stukken schalie en een aantal oesterschelpen in een kuil aan de hoek van Poel en van de Ramen, daar waar zich de muurconstructie in baksteen bevond waarover we het reeds eerder hadden, Fig. 3.

Naarmate de graafwerken vorderden en er ook een en ander bekend raakte over kleine vondsten, kwamen steeds meer liefhebbers opdagen om eventuele scherven te rapen.

We hebben ook gezien dat de Dienst Stadsarcheologie ter plaatse is geweest en vaststellingen heeft gedaan zodat van die kant uit misschien wel een aantal interessante gegevens te verwachten zijn.

Inmiddels vorderden de werken op de Poel. De rioleringen waren gelegd, de putten en kuilen werden gedicht en het wegdek geasfalteerd. Op 18 april reden de bussen van het openbaar vervoer weer over de Poel en bereikten langs een omlegging (de Drabstraat) de Korenmarkt.

Er was op de Poel een boomaanplanting voorzien, geen slecht idee, maar die is er niet gekomen.

In de Sint-Michielsstraat, waar het voor de bewoners ook geen lacheding was, allesbehalve zelfs, zat men ongeduldig te wachten op betere dagen. Het was er voor de voetgangers een klauter- en sukkelpartij over de opengebroken voetpaden. Vanaf de Poel, voorbij de Watergraafstraat, tot aan Sint-Michielsplein was het één moeilijk te begane stuk weg, over putten en hoopjes aarde, waar alleen enkele jonge crossers per moto of per fiets hun kunsten kwamen tonen maar ook geregeld struikelden. Voor de rest lieten de mensen, die er niet absoluut moesten zijn, die straat zoveel mogelijk links liggen. Ook daar waren er vanwege de omwonenden ernstige en gegronde klachten maar het leverde allemaal niet veel op. Er werd met hun situatie weinig of geen rekening gehouden.

Een stap verder lag Sint-Michielsplein. Wie in de loop van de maand april 1988 dat plein heeft betreden, op het ogenblik dat aldaar de wegen- en rioleringswerken aan de gang waren, zal wel een bijzondere herinnering bewaard hebben aan het uitzicht dat het op dat ogenblik bood. Meer dan ongewoon, een beetje bevreedend en ontredderend. Alleen nog maar omgewoelde aarde, putten, hopen kasseien, die werden vervoerd door zware over en weer rijdende camions, die diepe voren trokken; mechanische tuigen, die hun lange grijparmen in de

grond lieten neerploffen en tonnen aarde ophaalden en verplaatsten. En aan de rand van dat alles, de rustige, eeuwenoude, imposante Sint-Michielskerk. Het plein lag er echt "verdesteleweerd" bij zoals men dat in het Gents soms zegt. Toch bood Sint-Michielsplein een spektakel, dat verschillend was van dat van de andere plaatsen waar de wegen- en rioleringswerken huis hielden.

Ik kan niet meer op Sint-Michielsplein komen zonder dat telkens voor mijn ogen weer het beeld opdoemt van die opengereten grond met grachten en kuilen en daartussenin, zowat overal verspreid, beenderresten, hier en daar een schedel of stukken van een schedel en zelfs delen van menselijke geraamten. Een toch wat schokkend tafereel en ik kan zeggen dat ik niet de enige was, die bij het zien van dat alles, onder de indruk kwam.

Over de gehele uitgestrektheid van het plein lagen beenderresten van allerlei grootte en slag. De laatste overblijfselen van hen, die er reeds eeuwen "in vrede rustten", werden er nu bovengehaald, op hoopjes uitgegoten en afgevoerd. Het beeld van een diep verstoorde dodenakker.

Van waar dat alles kwam? De uitleg is vrij eenvoudig. In vroegere eeuwen en tot vóór 1785 bevond er zich op dit plein vóór Sint-Michielskerk een begraafplaats. Verschillende auteurs maken er melding van. Er zijn de historische bronnen en er is het cartografisch materiaal. Behalve wat door de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie een paar jaar voordien, in 1986, werd blootgelegd, had ik zelf echter nog geen overblijfselen of tastbare sporen van het kerkhof gezien. In het tijdschrift "Stadsarcheologie, Bodem en Monument in Gent" van 1986, jaargang 10 nr. 2, blz. 76 en volgende, wordt er melding gemaakt dat een onderzoeksteam onder leiding van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, met medewerking van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie op Sint-Michielsplein een beperkt archeologisch onderzoek gestart had. Vóór het westportaal van de Sint-Michielskerk werd een vlak uitgezet en reeds na de tweede verdieping stootte het onderzoek op een laag kistgraven. Verder lezen we, dat elke nieuwe verdieping een nieuwe kistenlaag ter studie opleverde en dat in totaal duidelijk zeven verschillende begravningsniveaus konden worden opgetekend. Ik was toen in 1986 uit persoonlijke historische interesse ter plaatse een kijkje gaan nemen en had, zij het als buitenstaander en vanop afstand, het werk een beetje gevolgd. Het loonde wel de moeite.

Dat er in 1988, met de uitgebreide wegen- en rioleringswerken en met de heraanleg van het Sint-Michielsplein wel een en ander aan de oppervlakte zou komen, was dus te verwachten en die verwachting werd niet bedrogen.

We wisten ook, dat de Sint-Michielswijk in de ontwikkeling van onze stad een belangrijke plaats had ingenomen en dat zijn ontstaan zeer ver in de geschiedenis terugging. De wijk was de eerste uitbreiding van de middeleeuwse stadskern over de Leie en werd dan ook "Overleie" genoemd. Vanuit historisch standpunt wordt aangenomen dat deze ontwikkeling zich zou gesitueerd hebben in de 10de eeuw en dat de wijk reeds rond het midden van die eeuw zou bewoond geweest zijn. In het reeds eerder geciteerd artikel in het tijdschrift "Stadsarcheologie"

wordt er echter op gewezen dat archeologisch gezien, de huidige Sint-Michielskerk geen getuigenissen ouder dan de 12de eeuw vertoont.

Blijft de vraag : van wanneer dateert de aanleg van het kerkhof op dit plein vóór Sint-Michielskerk? Het antwoord kan, zo meen ik, slechts moeilijk met zekerheid verstrekt worden. Bestond het reeds in de 13de eeuw? Gelet op de snelle ontwikkeling van dit gebied, de opgang van Sint-Michielskapel tot Sint-Michielskerk, de aangroei van de bevolking en de groei van de Sint-Michielsparochie zelf, is dat niet onmogelijk.

Volgens de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, in de hierboven vermelde bijdrage, zou echter op grond van stratigrafische bevindingen blijken, dat het kerkhof van jongere datum is dan het eind van de 13de en het begin van de 14de eeuw.

Anderzijds weet men, dat er in 1420 rond het kerkhof een nieuwe muur zou gebouwd zijn. Ook De Potter maakt er melding van dat de afsluiting van de begraafplaats in de eerste jaren van de 15de eeuw vernieuwd werd.

Het kerkhof moet vrij groot geweest zijn. Volgens De Potter zou het zich tot aan de omliggende huizen uitgestrekt hebben en nauwelijks plaats gelaten hebben voor een voertuig. Hij verwijst daarbij naar volgende teksten : "dnieuwe kerckhof van Ste Michiels, bij de Ste Michielsstrate" (1460); "eerven, daer een huus up plach te stane (in de Ste Michielsstrate), dat nu tkerchhof es" (Renteboek der armen van St-Nicolaas 1516); "van eerven, daer een huus up stont naest den huuse hier voren ter Torrepoorten waert, ende es ooc nu kerchhof" (idem).

In de 16de eeuw zou het kerkhof vergroot zijn. Om deze stelling te staven, steunt De Potter zich op een tekst van de "armenrekening" van de Sint-Michielsparochie over het jaar 1586-1587 die zegt : "de eervve van Ste Michiels strate, daer wijlent een huus up stont, nu het kerckhoff, bij den "nieuwen turre" en verder nog : "daernaest, ende waeren voortijts twee groote looven, nu tnieuwe kerchhof... de eerve daarnaest, wesende den houck van den kerchove, daer de traelge plagt te ligghene, jeghens over sente Michiels straete"... "De eervve, daer de poorte staet van wijlent thuus van neeringhe vande Brauwens, ende es nu den uytganc tusschen baillen in de Huerendochterstraete".

Ook zou de plaats waar later de pastorie gebouwd werd, vroeger tot de begraafplaats behoord hebben. In dit verband haalt De Potter een notariële akte aan van 9 november 1684 van Antoon Stuperaert en J.B. van den Broucke waarin gezegd wordt : "een huys ... beneden de St. Michiels brugghen haudende den houck van de selve brugghen ende ter andere haudende den houck van het kerckhoff".

Tijdens het Calvinistisch bewind over de stad (1577-1584) werd het kerkhof geschonden, wat trouwens met de Sint-Michielskerk zelf ook gebeurde. Reeds tijdens de beeldenstorm van 1566 waren in de St. Michielskerk vernielingen aangericht. In 1578 haalden ze delen van de kerkhofmuur neer maar deze werd herbouwd in 1597. De muur werd nogmaals vernieuwd in 1675.

In de notariële protocollen van Jean de Jonghe van 1672 (Rijksarchief te Gent)

komt o.m. het klad voor van het lastenboek betreffende "het verhooghen vanden nieuwen torre" van Sint-Michielskerk; het kerkhof komt daarin ter sprake : "Sijnde de aennemers ghehouden alle het coreelsteen wesende op het besloten kerchof te haelen tot onder den turre..." en verder : "De annemers moeten oock het orduijn steen wesende op het kerchof doen brenghen tot onder den torre en doen boven winden alsvooren ..." en nog : "Raekende den steenput op het kerchof zijn d'annemers ghehouden den selven te maeken ende daertoe te doen den aerbeijt...".

De noodzaak van een betere doorgang naar de Poel en de Hoogstraat liet zich meer en meer voelen. In 1585 legde men over de begraafplaats een straat aan. De Potter wijst erop dat men in de eerste jaren van de 17de eeuw de straten voor en bezijden de kerk begon te verbreden en dit ten nadele van de begraafplaats.

Het begraven van de inwoners van de parochie in en rond de kerken stelde natuurlijk ernstige problemen, ook op het stuk van de openbare gezondheid. Voor de Sint-Niklaasparochie werd het begraven rond de kerk reeds in de 16de eeuw verboden. De portuskerken van Sint-Niklaas en Sint-Michiels waren volledig ingebouwd. Daarom werd bevolen de doden van de parochie in een speciaal daartoe afgesloten ruimte te begraven tussen het Hof van Waarschoot en de Bijloke.

Na den geuzentijd evenwel zou het begraven binnen de kerk nog zijn voortgezet. Het verdween pas definitief in 1784 op bevel van Jozef II. Deze laatste datum is zeer belangrijk. Weten we immers niet met zekerheid wanneer het kerkhof er juist kwam, dan kunnen we toch met zekerheid zeggen dat 1784 er het einde van betekende. Inderdaad, Keizer Jozef II, door Frederik van Pruisen "mijn broeder de koster" bijgenaamd omdat eerstgenoemde zich voortdurend met kerkelijke aangelegenheden en met de zaken van de eredienst bemoeide, verbood bij edict van juni 1784 nog langer mensen te begraven binnen en rond de kerken en kapellen. In november 1784 kwam ook het verbod om het nog te doen binnen de steden. De resten, die uit de ondergrond van het oude kerkhof op Sint-Michielsplein werden bovengehaald, dateerden dus zeker van vóór 1784, maar natuurlijk voor een deel van veel vroeger.

In juni 1784 had het gemeentebestuur al voor twee kerkhoven gezorgd. Een ervan lag buiten de Dampoort. Het was bestemd voor de bewoners van de parochies van St. Baafs, St. Jacobs en H. Kerst. De gronden van dit kerkhof, met een oppervlakte van ongeveer 600 roeden, werden door de bisschop van Gent - toentertijd was dat Ferdinand-Marie de Lobkowitz - verkocht aan de stad. Buiten de Brugsepoort kocht de stad 599 roeden grond, voor de prijs van 2265 gulden, voor de aanleg van een kerkhof voor de parochies St. Niklaas, St. Michiels en Akkergem.

In "Den Vlaemschen Indicateur" wordt er op 1 december 1784 melding van gemaakt, dat de lijken na de godsdienstige plechtigheden in het "lijkhuis" der parochiekerken werden ondergebracht en 's avonds met "lijkwagens" naar de nieuwe kerkhoven buiten de stad werden vervoerd. Men maakte dus in de

parochiekerken bijzondere "bidplaatsen" of "lyckkaemers". Zo was er in Sint-Michielskerk naast de grote kerkdeur langs beide kanten een lijkkamer.

Ook het geldelijk aspekt behield in die zaken al zijn rechten. In verband met het lijkenvervoer stond in de "Gazette van Gend" van april 1792 het volgende te lezen : "Eene Lyk Voiture vercierd met zwarte Bekleedsels en Vercieringen" naer een der kerkhoven kost bij het gilde van St. Joris, onderhouden bij de "Vrije Kavelotters en Huurkoetsiers", twee gulden twee stuivers, in mededinging met de "proprietarissen der officieën van de Lykbidders" welke 3 tot 4 gulden doen betalen. Deze laatsten hadden verscheidene processen ingespannen om het monopolie der begrafenissen te hebben, doch hunne vraag werd telkens niet "ontfangelyk" verklaard en op 20 maart 1792 bij keizerlijk decreet bepaald verworpen.

In "Gedenkboeken der Stad Gent - Gent onder Jozef II -" verwijst D. Destanberg naar een uittreksel uit het Resolutieboek (18 november 1785) waarin wordt gezegd, dat sedert het sluiten der kerkhoven voetgangers en voerlieden van de St. Michielsbrug naar de Torenbrug door het kerkhof van Sint-Michiels een weg hebben gemaakt. De kerkfabriek, eigenaar van het kerkhof, heeft daarop de aandacht van de schepenen van der Keure gevestigd welke beslisten dat door het "effectueren van de betaelingen van twee hondert ponden grooten de stad de volle proprieteyt van het kerckhof zal hebben zoo ende gelyck het actuelyck is op conditie nochtans dat het gemelde kerckhof soo tot ciraet van de kercke als tot den publiquen dienst ten eeuwighen daege zal onbebouwt blyven."

In 1785 werd de muur rond het kerkhof gesloopt en verdwenen ook de laatste bovengrondse overblijfselen ervan. Op die plaats werd een openbaar plein aangelegd. Ook het doodbeenderhuisje aan de kant van de kleine kerkingang werd alsdan bij de straat ingelijfd. Sint-Michielsplein had de plaats ingenomen van het kerkhof van Sint-Michiels.

In april 1988 ging er van dat plein, dat nu de resten van een opengereten dodenakker van weleer liet zien, een heel aparte en macabere indruk uit. Wanneer men al die verhakkelde menselijke beenderresten, samen met hopen aarde en afval gewoon zag afvoeren naar andere oorden waar ze weer als opvulling zouden gebruikt worden maakte men bij zichzelf toch wel enkele bedenkingen over de "rust" die de tijd en de wereld gunnen aan hen, die eeuwen geleden aan moeder aarde toevertrouwd werden. Maar zo gaat het nu eenmaal.

Hoe stond het dan met andere geschiedkundige bevindingen ter plaatse?

Eerst en vooral in verband met de grootte van het kerkhof. De vaststelling dat op de verschillende plaatsen, waar op het plein gegraven werd, beenderresten, schedels of stukken van schedels evenals delen van geraamten boven gehaald werden, schijnt wel in overeenstemming met de stelling dat het kerkhof op Sint-Michielsplein vrij groot moet geweest zijn. Wat de uitgestrektheid van dat plein vroeger en nu betreft, dient er te worden op gewezen dat het plein in 1904 verbreed werd. Op enkele plaatsen in het midden van het plein maar ook naar de

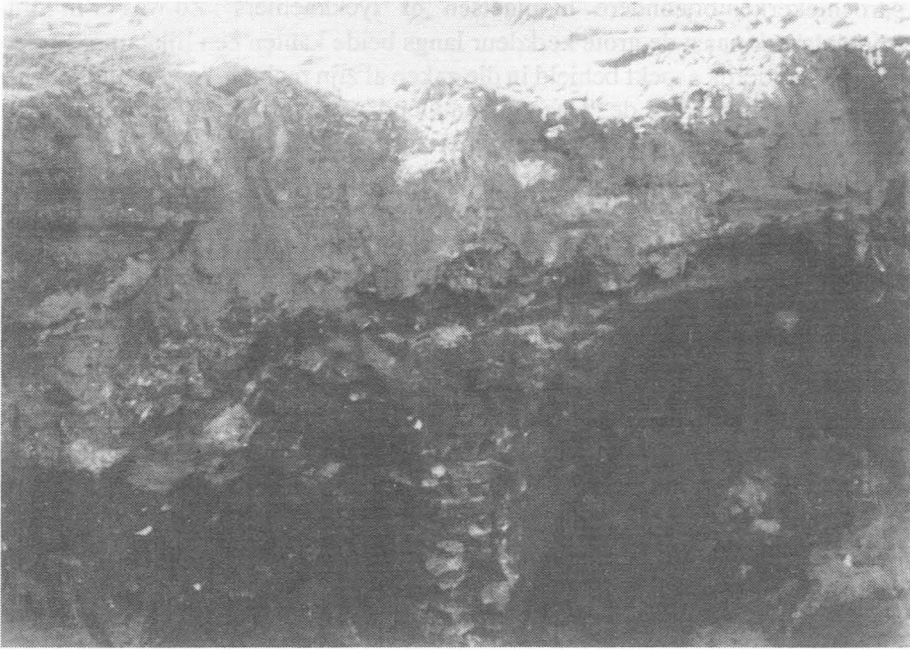

Fig. 4. Overblijfselen van een constructie in baksteen in de ondergrond op Sint-Michielsplein.

uitkanten ervan en dan iets dichterbij de Sint-Michielsstraat toe, waar diepere grachten waren gegraven, zagen we in de zijwand van die kuilen op verschillende niveaus, soms dichterbij de oppervlakte, soms dieper, enkele geraamten liggen - toevallig door de graafmachine niet vernietigd - evenwel zonder spoor of overblijfselen van kisten.

In enkele van de voor de rioleringen gegraven grachten werden ook overblijfselen van constructies in baksteen zichtbaar. Het langste en grootste stuk was oost-west gericht en situeerde zich in dat deel van het plein dat ongeveer in de verlenging ligt van de huidige Sint-Michielshelling. Fig. 4.

Aan de noord-west kant van het plein, naar de hoek toe met de Sint-Michielsstraat, werden enkele afgeronde houten paaltjes aangetroffen evenals een blok blauwe hardsteen van ongeveer 45 cm lengte, waarin aan één zijde, op enkele centimeter van het uiteinde, een kleine ronde holte was uitgekapt.

Aan de zuidelijke rand van het plein, ter hoogte van de plaats waar er thans een open plek is in de gevelwand, werden heel wat bakstenen aangetroffen van het formaat 27 x 13 x 6 cm en van 24/25 x 11 x 5/6 cm evenals platte rode dakpannen en enkele stukken schalie.

Aan de hoek van Sint-Michielsplein en Ingelandsgat lag een opvallend grote hoeveelheid oesterschelpen.

Is het ter verduidelijking nodig er nogmaals aan te herinneren dat, wat gevonden werd, hoofdzakelijk opgeleverd werd door het zoeken en rapen in hetgeen toevallig door de graafmachine naar boven werd gehaald, met alles wat dat

impliceert inzake onmogelijkheid tot nauwkeurig situeren en localiseren ervan, enerzijds, en beschadiging en vernieling bij de mechanische behandeling, anderzijds.

In de door de graafmachine opgehaalde bergjes aarde, die her en der over het plein verspreid lagen, kwamen een groot aantal scherven voor : ceramisch materiaal en aardewerk van allerlei slag, herkomst en kleur : rood, donkerbruin, lichtbruin, groen, grijs, wit, naast enkele die meerkleurig waren; sommige waren bedekt met glazuur.

Van twee grijze kruiken vond ik de voet, één ervan was getand; van een grote bruine kom was er een fragment van de bodem en van de zijwand; verder een vrij groot stuk van de bovenste rand van een bruine pot; ook een bruinkleurige dekselknop in gebakken aarde; voorts een stuk van de bodem van een kom of pot waarvan de binnenkant bruinkleurig en de buitenzijde groenkleurig was; ook stukken van de steel van twee pannen waarvan de ene donkerbruin en de andere groenkleurig was evenals een fragment van de rand van een grote kom en van het handvat. Een paar scherven waren waarschijnlijk afkomstig van mooie polychrome siertegels. Verder nog een aantal kleinere scherven van diverse kleur en met glazuur bedekt. Ik vond ook de kop met het hielkje van een fijn stenen pijpje. Onder de vondsten verder ook een aantal dakleifragmenten waarvan één nog twee nagels met platte kop bevatte terwijl andere stukken de sporen droegen van hechting. In totaal toch enkele interessante stukken, waarvan sommige blijkbaar dateerden uit de 14de en 15de eeuw, terwijl andere, misschien wel ouder, in aanmerking kwamen voor verder onderzoek en datering.

Er liepen in die dagen ook op Sint-Michielsplein nogal wat nieuwsgierigen rond, die dapper zochten en gretig raaptten. Een globale kijk op wat er allemaal gevonden werd, kon men dan ook niet hebben. Een van de mensen, die ik daar enkele malen ontmoette, vertelde mij dat hij, benevens enkele scherven van rood gebruiksaardewerk, een geelkleurige scherf had aangetroffen waarop fragmenten van letters en cijfers in zwarte kleur voorkwamen.

De ondergrond op Sint-Michielsplein bevatte duidelijk heel wat archeologica en zou zeker een systematisch onderzoek waard geweest zijn. In de gegeven omstandigheden was dit echter schier onmogelijk. Misschien is de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie van de Stad Gent in die dagen ter plaatse geweest en komen van die kant uit nog interessante mededelingen.

Maar hoe stond het nu inmiddels met de uitvoering van de wegen- en rioleringswerken zelf?

De mensen zaten met de vraag : wanneer zijn we nu van al dat vuil en al die hinder verlost en wanneer krijgt het allemaal weer zijn normaal verloop? Ze hadden er bepaald hun goesting van. In het "Gents Advertentieblad" van 21 juni 1988 verscheen een stukje waarin een "Poelenaar" zwaar zijn beklag maakte over de gang van zaken. Hij was niet de enige die er zo over dacht.

Tegen de Gentse feesten zou het in orde zijn en zou de bus van het openbaar vervoer weer kunnen rijden en het verkeer normaal doorgang krijgen, zo werd van overheidswege beloofd.

Boven de rioleringen gingen de putten en kuilen weer dicht. Er werd gekasseid en geplaveid, de voetpaden kwamen er ook en op Sint-Michielsplein zouden langs de kant van de Ravensteinstraat enkele boompjes aangeplant worden. De doorgang tussen Ravensteinstraat en Sint-Michielsplein werd afgesloten voor het verkeer. Het heraangelegd Sint-Michielsplein kreeg vorm en het zag er inderdaad anders uit dan voorheen.

Op 7 juli 1988 vond er een voorlopige oplevering plaats van het deel van de werken tot aan de Poel en op 8 juli, in de voormiddag, reden de bussen van de MIVG en de auto's opnieuw langs de Poel, door de Sint-Michielsstraat, over Sint-Michielsplein, naar de Korenmarkt. De trolleybussen zouden later komen. De episode van de wegen- en rioleringswerken op de as Hoogstraat, Poel, Sint-Michielsstraat, Sint-Michielsplein, anno 1988, was achter de rug. Ze had geduurd van januari tot juli en had in de kroniek van dat stadsdeel haar plaats opgeëist. Voor de bewoners aldaar was het, zoals de krant voorspeld had, inderdaad een "barre tijd" geweest. De werken hadden wel geleid tot een verbetering van de wegenis en van de bestrating maar ze hadden ook nieuwe problemen geschapen waarvan men zich vlug rekenschap zou geven.

Maar er was ook het ander aspekt van de zaak, het historische. Voor wie geïnteresseerd was in het verleden en in de geschiedenis van de Poel en van Sint-Michielsplein, een deel van "Overleie", hadden de werken een stukje van dat verleden blootgelegd en tot enkele nuttige bevindingen en vaststellingen geleid die onze kennis op dat vlak verruimden.

Op de Poel hadden we de overblijfselen van de massieve fundering van de 12de-eeuwse Torrepoort en van een aantal andere oude constructies uit haar omgeving zien blootleggen. En dan het Sint-Michielsplein, waar we getuigen geweest waren van het openrijten van het vergeten kerkhof, dat eeuwen geleden aan de voet van die mooie kerk lag. Sint-Michielsplein, waar lang geleden het Hof van Ravenstein aan paalde waarvan de meeste gebouwen in de loop van de vorige eeuw gesloopt werden maar waarvan in de, door romaanse kolommen geschraagde, overwelfde kelder van het spekkewinkeltje van "Katrien" en ook in het daarnaast gelegen goed, delen zijn overgebleven. Ook met de bepleisterde gevels van de herenwoningen, die er later kwamen, bleef het plein zijn eigen sfeer behouden. De zuidelijke gevelwand werd nadien echter zwaar togetakeld en verstoord en er gaapte daarna een brede open plek. Of de heraanleg en de herinrichting van Sint-Michielsplein ten jare 1988, stedenbouwkundig, architectonisch en verkeerstechnisch werkelijk geslaagd mogen worden genoemd, is een vraag waarop ook vandaag nog in zeer diverse zin wordt geantwoord. Het plein ligt er, ook na de renovatie, nogal kaal en killig bij. Het is niet af. Een aangepaste groenarchitectuur - en daar hebben we in Gent toch de mensen voor - zou hier zeker verbetering kunnen brengen en het historisch stadspan ongetwijfeld ten goede komen.

Blijft tenslotte nog de beklemmende vraag : wat er uiteindelijk en definitief bouwkundig zal gerealiseerd worden op de plaats waar de door de afbraak ge-

stoorde gevelwand een brede open plek vertoont. In verband met de verdere heraanleg van het historisch stadsplein en de vrijwaring ervan als geheel, is het antwoord op die vraag zeker niet onbelangrijk. Er zal veel van afhangen.

Er zijn wel redenen om met argwaan uit te kijken naar wat er zal gebeuren in de mooie historische omgeving, waarin de monumentale laat-gotische Sint-Michielskerk en het indrukwekkend Pand dominante elementen zijn, maar die daarnaast ook nog andere fraaie en beschermde bestanddelen omvat. Of het plein, na de verwezenlijking van een nieuw project, nog wel een sieraad zal zijn voor de kerk, zoals vermeld in het Resolutieboek van 1785, moet worden afgewacht. Een paar voorbeelden o.m. in verband met wat destijds gebeurde op de Poel en in de Sint-Michielsstraat, waar het stadslandschap door een smakeloze en soms ergerlijke nieuwbouw op deerlijke en onduidbare wijze geschaad werd, tonen in ieder geval zeer duidelijk aan hoe het NIET moet. Hopelijk blijft Sint-Michielsplein van een gelijkaardige esthetische catastrofe gespaard en zal het stadsbeeld aldaar niet op betreurenswaardige wijze geschonden worden. Het zou anders de zoveelste doorn in het oog zijn.

Georges BROGET

BIBLIOGRAFIE

- Blockmans Dr. Fr. : Het Gentsche Stadspatriciaat tot omstreeks 1302 - Antwerpen 1938.
- Celis Gab. : Beschrijving van Gent - Gent 1920.
- Decavele J. : De Oude Houtlei : Vest en Vestingmuur in Tijdschrift "Toerisme in Oost-Vlaanderen" 20e jaargang nr. 5, 1971.
- De Keyzer B. : De St. Michielskerk te Gent - 1979.
- De Potter Fr. : Gent van den oudsten tijd tot heden. Zevende en Achtste deel 1882-1901 - Gent 1933.
- Deseyn G. : Gids voor Oud Gent - Gent 1984.
- Destanberg D. : Gedenkboeken der Stad Gent : Gent onder Jozef II 1780-1792 - Gent 1910.
- Fris V. : Les accroissements et les transformations de la superficie bâtie de Gand.
- Haerens K. : Oude straatnamen van Gent - Gent 1982.
- Labyn M. : Uit de geschiedenis van de Gentse bruggen - De Torrepoort en -Brug, in Tijdschrift "Ghendtsche Tydinghen" 16de jaargang 1987 nr. 2.
- Steyaert J.J. : Volledige beschrijving van Gent - Gent 1857.
- Stadsarcheologie - Bodem en Monument in Gent - Tijdschrift jaargang nr. 10, 1986, nr. 2.
- Stadsarchief Gent : Atlas Goetghebuer.
- De "Gazette van Gend" : april 1792. SAG.
- "Den Vlaemschen Indicateur" : december 1784. SAG.